

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Кафедра фундаментальних та юридичних дисциплін факультету №6

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

з навчальної дисципліни «Теорія держави та права»

обов'язкових компонент освітньої програми

першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

08 Право (081 Право)

за темою

«Система права. Правова система»

м. Харків

2023 рік

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 2023 р. №

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 25.08.2023 р. №8

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з юридичних дисциплін
Протокол від 2023 р. №

Розглянуто на засіданні кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін
(протокол від 18.08.2023 р. № 8).

Розробники:

1. Професор кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету №6 Харківського національного університету внутрішніх справ, доктор юридичних наук, доцент **А. М. Шульга**.
2. Професор кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету №6 ХНУВС, кандидат юридичних наук, доцент **І.М. Погрібний**

Рецензенти:

1. Доцент кафедри державно-правових дисциплін юридичного факультету Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, кандидат юридичних наук, доцент **О. С. Передерій**.
2. Професор кафедри теорії та історії держави і права факультету №1 Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук **І. Л. Невзоров**.

План лекції

- 1. Система права: поняття, структура**
- 2. Приватне і публічне право**
- 3. Правова система і правова сім'я (типологія правових систем): поняття та види**
- 4. Романо-германська сім'я правових систем**
- 5. Англо-американська (англосаксонська) сім'я правових систем**
- 6. Сім'я релігійного права**
- 7. Традиційні правові системи**

Література:

1. Оборотов Ю. М., Завальнюк В. В., Овчиннікова А. П. Методологія та інноватика загальнотеоретичної юриспруденції: монографія. Фенікс, 2019. С. 420.
2. Кузьмін, С.А. Теорія держави та права в питаннях і відповідях : посібник. - Київ : Вид. ПАЛИВОДА А.В., 2015. 122 с.
3. Проблеми теорії та історії держави і права : зб. статей / редкол.: Ю.С. Шемшученко та ін.. Львів; К. : ЛьвДУВС, 2011. 164 с.
4. Дудаш Т. Деякі герменевтичні поняття у теоретичній та практичній юриспруденції / Т. Дудаш // Вісник Львівського університету. Серія юридична. Випуск 50. Львів: Вид. ЛНУ ім. Івана Франка . 2010 . С. 19-24
5. Мурашин О.Г. До проблеми сутності та природи правових (нормативно-правових) актів. Інформація і право. 2014. № 2 (11). С. 10

6. ДЯЧИШИН Я., Основні риси сучасної правової системи України: теоретичні аспекти // <http://www.ippi.org.ua/dyachishin-ya-osnovni-risi-suchasnoi-pravovoi-sistemi-ukraini-teoretichni-aspekti>
7. Лук'янов Д. Правова система як предмет порівняльно-правових досліджень: характеристика за теорією систем // http://visnyk.kh.ua/web/uploads/pdf/ilovepdf_com-27-35.pdf
8. Оніщенко Н. М. Інформаційно-правовий простір: проблеми формування, розвитку, аналіз позитивних і негативних впливів на правосвідомість суспільства та особистості / Н.М. Оніщенко // Віче. – 2012. – № 17. – С. 20-23.
9. Петров Р. Європеїзація української судової системи як складова євроінтеграційної політики України // Право України. 2012. № 1/2. С. 300-306.

Інформаційні ресурси в Інтернеті:

1. <https://rada.gov.ua> - офіційний портал Верховної Ради України.
2. <https://www.kmu.gov.ua/ua/npasearch> - єдиний веб-портал органів виконавчої влади (Урядовий портал).
3. <http://www.ccu.gov.ua/> - офіційний веб-сайт Конституційного Суду України.
4. www.president.gov.ua - офіційний веб-сайт Президента України.
5. <http://www.ombudsman.gov.ua/> - офіційний сайт Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.
6. <http://www.vru.gov.ua/> - Офіційний сайт Вищої ради правосуддя.
7. <http://www.rnbo.gov.ua/> - Офіційний веб-сайт Ради національної безпеки і оборони України.
8. <https://rp.gov.ua/home/> - офіційний сайт Рахункової палати України.

Система права: поняття, структура

Система права – це внутрішня структура права, що полягає в єдності та узгодженості всіх діючих правових норм певної держави, зосереджених у відносно самостійних їх комплексах – галузях, підгалузях та інститутах. Тобто, це система всіх чинних юридичних норм певної держави.

Ознаки системи права:

- обумовленість реально існуючою системою суспільних відносин - система права не може бути побудована за суб'єктивним розсудом;
- органічна цілісність, єдність та взаємозв'язок норм права, а не випадковий їх набір - норми права не можуть функціонувати ізольовано, вони завжди взаємопов'язані та цілеспрямовані;

- структурна різноманітність - система права складається із неоднакових за змістом та обсягом структурних елементів, які логічно об'єднують, розташовують нормативний матеріал у певній функціональній спрямованості.
- система права повинна бути внутрішньо узгодженою, не суперечливою.

Структурні елементи системи права:

- **норма права** – це загальнообов'язкове, формально визначене правило поведінки, що у встановленому порядку приймається, змінюється, скасовується та забезпечується державою, спрямоване на регулювання суспільних відносин шляхом закріплення суб'єктивних прав, юридичних обов'язків, повноважень та юридичної відповідальності.

- **інститут права** – відносно самостійна частина галузі права, сукупність юридичних норм, що регулюють певну групу (вид) однорідних суспільних відносин. Розрізняють галузеві та міжгалузеві інститути права.

- **підгалузь права** – впорядкована сукупність кількох однорідних предметно зв'язаних правових інститутів певної галузі права;

- **галузь права** – відносно самостійна частина системи права, сукупність юридичних норм, що регулюють певну сферу якісно однорідних суспільних відносин специфічним методом правового регулювання.

Систему права не можна ототожнювати з правовою системою.

Правова система – це комплекс взаємозв'язаних та узгоджених юридичних явищ (система права, система законодавства, правовідносини, правова культура, юридична практика тощо), що існують у певній державі або у групі однотипних держав.

Система права – правова категорія, що виражає внутрішню структуру права будь-якої країни. Правова система ширше за обсягом. Вона є не тільки системою об'єктивних норм, а й всією діючою системою права в єдності його конкретних і абстрактних форм (правовідносин, норм законодавства, правосвідомості), а також співвідношенням зовнішніх засобів офіційного

визнання та об'єктивації (правові звичаї, судові прецеденти, законодавство, нормативні договори тощо).

Критеріями побудови системи права є *предмет* (матеріальний критерій) і ***метод*** (юридичний критерій) правового регулювання.

Предмет правового регулювання – це сукупність якісно однорідних суспільних відносин, врегульованих нормами права. Він вказує, на яку групу суспільних відносин спрямований вплив норм права. Це дозволяє узагальнити норми права, які регулюють певне коло суспільних відносин, в галузь права.

Відмежування предмета правового регулювання однієї галузі від іншої здійснюється на основі виявлення якісної однорідності елементів, що його складають: суб'єктів, об'єктів, змісту, динамічних факторів.

Метод правового регулювання – це сукупність прийомів і способів владного впливу держави на суспільні відносини. Він несе основний тягар в динаміці, в “роботі” права, показує, яким чином регулюються суспільні відносини. Метод правового регулювання багато в чому орієнтований на способи правового регулювання: дозвіл, зобов'язання, заборону.

Загальними є *два методи* правового регулювання:

- ***імперативний*** (владно-авторитарний, директивний) – суворо-обов'язковий, побудований на началах влади та підкорення, на відносинах субординації (метод “вертикалі”). Він передбачає жорстку регламентацію поведінки учасників правовідносин. Переважають заборони, обов'язки, покарання. Цей метод використовується в адміністративному, кримінальному праві.
- ***диспозитивний*** (автономний) - побудований на началах автономії, юридичної рівності суб'єктів, згоди сторін (метод “горизонталі”). Він передбачає дозвіл і надає можливість суб'єктам права врегулювати відносин між ними в межах, визначених законом. Такий метод використовується у цивільному праві.

Систему права України складають галузі, які можна класифікувати за різниці критеріями:

1. *За предметом правового регулювання:* конституційне, адміністративне, цивільне, сімейне, кримінальне право, цивільно-процесуальне право та ін.

2. *За субординацією (рівнем) в правовому регулюванні:*

- матеріальні галузі права – прямо регулюють суспільні відносини (адміністративне, кримінальне, сімейне право)
- процесуальні галузі права – визначають порядок реалізації норм матеріального права та є похідними від нього (кримінально-процесуальне, цивільно-процесуальне право, адміністративно-процесуальне)

3. *За місцем в правовій системі:*

- основні – до їх складу не можуть входити норми інших галузей права (конституційне, кримінальне право). Основні в свою чергу поділяються на: профілюючі, процесуальні та спеціальні.
- комплексні - складаються з норм, що входять до різних галузей права (господарське, екологічне, інформаційне право).

ПРИВАТНЕ І ПУБЛІЧНЕ ПРАВО

Вже з часів Давнього Риму існує поділ права на право публічне і приватне як певні структурні частини системи норм права.

На сьогодні розрізняють міжнародне і національне публічне та приватне право. При цьому необхідно зазначити, що поділ права на публічне і приватне право є характерним насамперед для європейських держав.

Поняттям публічного права охоплюється сукупність тих галузей права (конституційне, кримінальне, кримінально-процесуальне, адміністративне тощо), що регулюють суспільні відносини, які забезпечують загальні інтереси, тоді як поняттям приватного права охоплюються галузі права (в Україні – «цивільне право»), що регулюють суспільні відносини, які виражають приватні інтереси.

Якщо приватне право децентралізовано регулює відповідні взаємини юридично рівних людей, то публічне право регулює публічно-правові відносини, котрі характеризуються юридичною нерівністю їх учасників, одним із котрих завжди є держава.

Правова система і правова сім'я (типологія правових систем): поняття та види

В юридичній науці розрізняють вузьке і широке значення терміна „правова система”. *У вузькому значенні* цей термін означає сукупність всіх правових явищ певної держави (правові норми, правові принципи, правосвідомість, законодавство, правові відносини, юридичні установи, юридична техніка, правова культура, стан законності, правопорядок тощо), тобто мається на увазі „національна правова система”. *В широкому розумінні* – це є сукупність національних правових систем, що мають схожі юридичні ознаки, які дають підстави говорити про відносну єдність даних систем. В цьому сенсі в сучасній компаративістиці досить широко використовується термін „правова сім'я”.

Правова сім'я – сукупність національних правових систем, які мають спільні риси, що проявляються в єдності закономірностей розвитку та

функціонування права, домінуванні певних джерел права та правових ідей, схожості правових категорій і понять.

Існують багато підходів щодо **типології** правових систем світу. Вважаємо, що найбільш прийнятною є наступна класифікація правових систем («сімей», «типів»):

- романо-германська (континентальна) сім'я (з виділенням в ній романської та центральноєвропейської (германської) груп);
- англо-американська сім'я;
- сім'я релігійного права (з відокремленням мусульманського, індуського та юдейського права);
- сім'я традиційного права;
- в окрему групу слід також виділити змішані правові системи.

Сучасна Україна має низку основних ознак правової системи романо-германського типу.

Романо-германська сім'я правових систем

Правові системи країн континентальної Європи формувалися протягом тривалого часу під впливом римського права. Саме той факт, що витoki континентального права знаходяться у праві Давнього Риму, і відрізняє його від інших правових сімей сучасності.

До чинників, що сприяли формуванню єдиного загальноєвропейського юридичного простору, слід віднести наступні:

- діяльність глосаторів та постглосаторів. Глосатори намагалися відродити зміст джерел римського права, роблячи на полях оригіналу або між рядками короткі примітки — глоси. Постглосатори працювали над осмисленням римського права з позицій природного права та пристосовували його до потреб сьогодення.

- викладання основ римського права у європейських юридичних школах та університетах, що сприяло розповсюдженню в Європі більш-менш уніфікованих уявлень про сутність і зміст римського права.

- розвиток та ускладнення торгівельних зносин, міжнародних політичних та культурних стосунків призводить до розширення сфери застосування римського права, яке значно перевершувало можливості місцевих звичаїв.

- формування централізованих європейських держав з сильною владою монарха виводить на перше місце королівське право, яке було більш систематичним та універсальним.

- глобальна кодифікація права, яка сприяє подоланню роздробленості нормативного матеріалу, впорядкуванню діючого законодавства, очищенню його від застарілих норм тощо. Такі нормативно - правові акти, як Цивільний кодекс Франції 1804 р. (відомий як Кодекс Наполеона), Австрійський цивільний кодекс 1811 р., Німецький цивільний кодекс 1896 р., Швейцарський цивільний кодекс 1907 р. мали не тільки велике значення для власних держав, але й значно вплинули на формування правових систем інших країн світу.

Відмінними рисами романо-германського права є наступні:

- абстрактний характер норм права. Правові норми формулюються на основі загальних принципів таким чином, аби охопити невизначену кількість життєвих випадків та обставин.
- системний характер права, об'єднання правових норм в інститути та галузі.
- поділ права на приватне та публічне. Приватне право регулює відносини між юридично рівними суб'єктами (фізичними та юридичними особами). Публічне право спрямоване на регулювання загальносоціальних відносин. Обов'язковим суб'єктом тут є державний орган або посадова особа.

- пріоритет закону в системі джерел права. Загалом можна сказати, що більшість правових норм романо-германського права можна знайти в джерелах права, представлених тріадою: Конституція – закон – підзаконний акт. Серед законів великою повагою користуються кодекси. Стосовно правового прецеденту досить розповсюдженою є позиція, згідно з якою суддя не може бути законодавцем, його завданням є застосування норм права, а не їх створення. Втім, практика значної кількості європейських країн йде шляхом визнання судового прецеденту, але в якості додаткового, вторинного джерела.
- пріоритет норм матеріального над нормами процесуального права.

Романо-германське право є неоднорідним, його можна розподілити на окремі правові групи.

Романська правова група сформувалася навколо права Франції, завдяки розповсюдженню Кодексу Наполеона. До її складу входять, крім безпосередньо Франції, також Італія, Іспанія, Бельгія, Нідерланди, Люксембург, Монако.

Германська правова група об'єднує перш за все такі держави, як Німеччина, Австрія, Швейцарія, Греція та Туреччина.

Англо-американська (англосаксонська) сім'я правових систем

Поряд з романо-германською, до найбільш впливових у світі слід віднести англо-американську сім'ю правових систем. До її складу входять такі держави, як Великобританія, США, Канада, Австралія, Північна Ірландія, Нова Зеландія та багато інших. Сьогодні майже третина населення земної кулі живе за принципами, які було розвинуто в межах даної сім'ї.

Англо-американську правову сім'ю називають також англосаксонською або сім'єю загального права.

Визначною рисою англосаксонської правової системи є домінування суддівського права. Справа в тому, що на момент формування правової системи Англії парламенту ще не існувало, королі не приділяли належної уваги юридичним питанням, тому основну функцію з формування загального

англійського права взяли на себе королівські суди. Таким чином, судові рішення по конкретним справам (прецеденти) стали основним джерелом права в Англії.

Особливістю англосаксонського права є також його поділ на загальне право і право справедливості. Право справедливості виникло внаслідок діяльності лорда-канцлера, який за дорученням короля розглядав петиції підданих, що були не задоволені рішеннями англійських судів. Довгі часи в Англії паралельно існували фактично дві судові системи, які були об'єднані в результаті проведення судової реформи 1873-1875 років. Внаслідок цього всі англійські суди отримали можливість застосовувати як норми загального права, так і положення права справедливості.

Правова система США формувалася під впливом юридичних традицій Англії, вона має генетичний зв'язок з англійським загальним правом, її структура багато в чому збігається зі структурою загального права. Разом з тим, американське право пройшло довгий історичний шлях свого становлення і розвитку, протягом якого воно набуло специфічних рис та особливостей, характерних саме для нього.

До найбільш суттєвих рис, які відрізняють правові системи Англії та США, слід віднести наступні:

- Федеративний характер правової системи США, яка фактично включає до свого складу 51 правову систему: федеральну та 50 систем штатів.

- Наявність писаної Конституції США. Як відомо, правова система Англії не має Конституції у звичайному значенні цього слова. Її замінює сукупність конституційних актів, таких, наприклад, як Акт про Парламент 1911 р., Акти про міністрів корони 1937, 1964 и 1975 рр., Акт про народне представництво 1969 р., Акт про місцеве самоврядування 1972 р. та інші.

- Наявність в США судового конституційного контролю, на відміну від Англії, де діючий принцип парламентського суверенітету

забороняє судам визнавати акти парламенту не чинними або іншим чином втручатися у законотворчий процес.

- Законодавство у Сполучених Штатах відіграє значно більшу роль порівняно зі статутним правом в Англії.

- Американські судді більш вільно, ніж англійські, поводяться з прецедентами. Вищі судові інстанції штатів та Верховний суд США ніколи не були зв'язані своїми власними рішеннями. Звідси – їхня значна свобода у процесі пристосування права до вимог сьогодення.

- Досить суттєво відрізняється також механізм формування суддівського корпусу в досліджуваних країнах. В Англії до наших часів зберігається процедура призначення суддів на посаду Короною за поданням лорда-канцлера. При цьому до уваги перш за все беруться професійні якості претендентів на посаду судді. В США більшість суддів обирається населенням. На вибір судді більшою мірою впливає не рівень компетентності кандидата, а його приналежність до Демократичної або Республіканської партії.

Сім'я релігійного права

До релігійних правових систем відносять мусульманське, індуське та юдейське право. Попри ті суттєві відмінності, що існують між ними: структуру, ареал поширення, зміст норм, слід окреслити низку спільних характеристик, які дозволяють виділяти їх в окрему групу (сім'ю). Так, для цих правових систем характерним є значний вплив релігії на формування правових норм, визнання божественного характеру таких норм, неможливість чітко відділити власне правові норми від релігійних норм та вчень, філософських положень, світоглядних концепцій, пріоритет релігії перед правом, а також персональний (а не територіальний) характер права, що не стільки визначається зв'язком особи та держави, скільки пов'язується з її приналежністю до общини одновірців. В зв'язку з цим виникає питання про місце і роль релігійно-правових норм як в правових системах країн, де

вони є основою національного права, так і в тих правових системах, де існують общини, на членів яких поширюються норми релігійного права.

Розглянемо особливості мусульманського права як найбільш розповсюдженого в сучасному світі. Воно ґрунтується на релігії ісламу. *Іслам*, в перекладі з арабської, означає "підпорядкування" – підпорядкування волі Бога (Аллаха). Мусульмани вірять, що ця воля передана людству його пророком Мухаммедом (Мухаммадом, Магометом) у Корані.

До системи джерел мусульманського права відносяться наступні:

Коран є основою шаріату, основним джерелом ісламської доктрини і практики, релігійною, моральною і світоглядною основою мусульманського права і ісламської держави, витокom їхнього виникнення і розвитку. Коран сформувався соратниками пророка Мухаммеда вже після його смерті з різних збережених письмових уривків, а також з уривків, що знали напам'ять люди, які були близькими до пророка.

Сунна – в дослівному перекладі означає "традиція" – доповнює Коран, і є наступним, за важливістю, джерелом після нього. До прийняття ісламу, арабські племена жили у відповідності зі своїми звичаями і традиціями, що називалися сунна. Але після прийняття ісламу, сунною стали називати детально записані дії і висловлювання пророка Мухаммеда, правила, що їх він установив, коли до нього зверталися мусульмани з проханням вирішити їхні суперечки, відповісти на різні питання, зв'язані з релігією чи правом.

Іджма – це згода кваліфікованих юристів, знавців ісламу з питань, які прямо не згадані у Корані чи суннах (зокрема - про обов'язки мусульман), це загальна думка правознавців, що жили в один час, щодо певного питання.

Кияс – це четверте основне джерело ісламського права. Кияс – це застосування людської здатності думати про поширення принципів, які містяться в двох первинних джерелах – Корані і суннах – до справ, що стосуються питань, невідомих у ранні роки ісламу. Тобто якщо існувало якесь питання, не описане в Корані або Сунні, то в цьому випадку за основу

бралось інше правило, описане в них, і рішення виводилося за аналогією. Наприклад, в Корані заборонено отримання відсотків від угод із золотом, сріблом, зерном, хурмою та родзинками. Однак в подальшому правники за допомогою аналогії поширили цю норму і взагалі заборонили отримання будь-яких відсотків.

Слід розрізняти поняття "мусульманське право" і "право мусульманських держав". Якщо мусульманське право є спільним для мусульман незалежно від кордонів, то право мусульманських держав має певні, подекуди суттєві відмінності, пов'язані з безпосередньою нормотворчістю держав. Більше того, роль і значення мусульманського права має значні відмінності в правових системах країн, які вважаються мусульманськими, за ознакою релігійної приналежності громадян (наприклад, Туреччина і Саудівська Аравія).

Традиційні правові системи

Як правило традиційно-звичаєвий (або традиційно-общинний) тип правових сімей ототожнюють із правовими системами країн Африки. Це пов'язане з тим, що саме на території цих країн звичаї продовжують відігравати вагомий роль.

У розвитку правових систем країн Африки можна виділити три основних етапи:

- 1) зародження і формування традиційного африканського права (до XIX ст.);
- 2) розвиток звичаєвого права в умовах колоніальної залежності африканських держав (XIX – середина XX ст.) (Англія, Франція, Португалія, Бельгія)

3) розвиток сучасних правових систем в умовах позбавлення колоніальної залежності країн Африки (з 60-80 рр.. XX ст. до наших днів).

Основні особливості традиційно-звичаєвого типу правових систем полягають у наступному:

- багат шаровість – поєднує як традиційне, так і видозмінене звичаєве право, а також елементи романо-германського, англо-саксонського та мусульманського права;

- переважання общинного інтересу над приватним; навіть шлюб розглядається не як союз чоловіка і жінки, а як угоду двох сімейних груп; і для одруження, і для розлучення необхідна згода обох родин; майно переходить у спадок не до особи, а до родини; шкода відшкодовується не однією особою іншій, а одним кланом іншому...

- вирішення правових конфліктів не заради справедливості, а заради гармонії в общині; примирення сторін є основним завданням;

- відсутність механізму примусу до виконання рішень; особа добровільно виконує прийняте рішення завдяки повазі до традицій предків і страху перед надприродними силами;

- високе значення традиції і звичаїв, які в значній частині регіону продовжують регулювати сімейні та економічні відносини, закріплює норми обміну, ієрархію і відносини в общині та покарання;

- звичаєве право має не універсальний, а автономний характер – певні звичаї притаманні окремим общинам (групам общин), а не поширені на всій території країни;

- невіддиференційований характер – поєднує не лише правові норми, але й міфи, релігійні та моральні норми;

- звичаєве право має усний характер;

- основна увага звичаєвого права зосереджена на обов'язках;

- відсутній поділ на публічне і приватне, на галузі права.

Питання для самоконтролю

1. Що таке система права?
2. Що розуміють під структурою системи права?
3. У чому полягає особливість приватного і публічного права?
4. Що таке правова система?
5. Що таке правова сім'я (типологія правових систем)?
6. У чому полягає особливість романо-германської сім'ї правових систем?
7. У чому полягає особливість англо-американської (англосаксонської) сім'ї правових систем?
8. У чому полягає особливість сім'ї релігійного права?
9. У чому полягає особливість традиційних правових систем?
10. У чому полягає особливість правової системи України?